

АНДРІЙ СТОЦЬКИЙ
(Люблін, Польща)

ЖОЗЕ САРАМАГО ТА ЙОГО РОМАН «ДРУГЕ ЄВАНГЕЛІЄ ВІД ІСУСА ХРИСТА»

Ключові слова: Ісус Христос, Новий Заповіт, Євангеліє, Бог, християнство.

Цей роман відомий португальський письменник (1922-2010) опублікував у 1991 році. Через сім років він став лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури. Власне, сам роман з точки зору зіставлення з канонічними Євангеліями є, безумовно, єретичним текстом. Нижче ми проаналізуємо ті розходження з Новим Заповітом, які дають нам підстави стверджувати, що цей роман є класичним зразком десакралізаційної літератури.

Пол Грайнер лаконічно і змістовно розтлумачив зміст цієї книги: «Ісус за цією версією, – мандрівний син теслі, чий погляд на світ навряд чи можна вважати бездоганними, і який перебуває в близьких стосунках з Марією Магдалиною. Книжку засудила католицька церква, тому що Бог у ній зображений як батько-самодур, який вирішив пожертвувати сином для того, щоб заснувати релігію, яка принесе біль, смерть та нетерпимість» [2, с.375].

Безперечно, цим не обмежується весь зміст книги, але загалом таким є лейтмотив цього роману. Ісус Христос, син Бога, в інтерпретації португальського письменника постає звичайною, смертною людиною, яку вища сила просто примусила стати засновником нової релігії. Христос, за версією Сарамого, не є сином Божим, а відтак і все християнство позбавляється своєї сакральності. В інтерв'ю для російської преси видатний португальський письменник висловив зокрема такі слова: «Для мене Ісус Христос був просто людиною. Людиною, якій пощастило чи не пощастило тим, що її вибрав Бог. Бог, у якого він вірив. Я, наприклад, не вірю в те, що Бог існує. А він був вибраний Богом для місії, яка, як ми знаємо, стала для нього смертельною. Ми знаємо, що певні вчинки вимагають жертв, що й трапилося в цьому випадку. Ось і все, що про це можливо повідомити» [11, с.4]. Ці слова демонструють нам, що їхній автор є продовжувачем традиції Рена, котрий теж не вважав Ісуса Сином Божим. Про цю скандальну книгу М.Гураль та А.Нямцу написали таке: «Письменник розробив принципово незвичну з точки зору світової літературної традиції «реконструкцію» євангельських текстів, які втрачають свою канонічну розповідну абстрактність і сприймаються як цілком реалістична історична оповідь не лише про життя Ісуса Христа, але й про драматичну епоху Юдеї I століття нашої ери загалом. Крім того концепція автора в багатьох відношеннях містить відверто богоборчий характер, вона орієнтована на процеси секуляризації масової свідомості, які є характерними для цивілізації кінця ХХ століття» [1, с.113].

Десакралізується в романі Сарамого епізод убивства немовлят у Вифлеємі, яке наказав здійснити Ірод. У Євангелії від Матея прихід мудреців зі Сходу спричинив занепокоєння Ірода. В романі Ірода стривожили слова з книги пророка Михея. Він боявся за свою владу над Галілеєю. Відповідно Ірод видав наказ своїм солдатам, згідно з яким вони повинні були вбити всіх немовлят у Вифлеємі. Сарамого пише, що Йосип випадково дізнався про це і вирішив утікати разом з Марією та Ісусом. Спочатку Йосип почув розмову між трьома солдатами і зрозумів, що синові загрожує небезпека. М.Надлярних слушно підкреслює такі слова: «Йосип випадково дізнався про майбутнє побиття немовлят у Вифлеємі, але не намагається врятувати жодну із майбутніх невинних жертв, думаючи лише про свого сина» [6, с.91]. Чоловік Марії продемонстрував у цій ситуації егоїзм і таким чином позбавив немовлят можливості прожити повноцінне життя, яке могло б стати реальним, якби Йосип попередив їхніх батьків про смертельну небезпеку, яка їм загрожувала. Але він не зробив цього. Сарамого у своїй нобелівській лекції зазначив таке: «І підмайстер сьогодні оточений плеядою євангельських героїв, ніби вперше прочитав сцену побиття немовлят, а прочитавши, багато не міг зрозуміти. Не міг зрозуміти, чому з'явилися мученики в релігії, засновник якої вперше проголосить її років через тридцять. <...> Непереконливим є аргумент, що немовлятам Вифлеєма потрібно було загинути заради того, щоб урятувати життя Ісуса: найпростіший здоровий глузд, яким потрібно керуватися у діяннях Божих і людських, нагадує нам, що Бог не послав би свого сина на землю і не просто так, а заради викуплення гріхів людства, якби цьому синові судилося померти ще в дитинстві від рук воїнів Ірода» [10, с.239].

Йосип та Марія пересиділи трагічні події в печері й покинули її. Однак вони вирушили не в Єгипет, як написав Матей, а в Назарет. «Йосип підвівся на ноги, зазначає Сарамого, – нав'ючив на віслюка їхні пожитки, й незабаром Йосип, Марія та Ісус вирушили в зворотню подорож до Галілеї» [9, с.138-139].

Розповідаючи про Йосипа, Сарамого домислює причину його смерті. На його думку, Йосипа розіп'яли на хресті у віці тридцяти трьох років. Це вчинили римляни, оскільки вважали його бунтівником проти їхньої влади, хоча він ним не був.

Переосмислює літератор диво, яке вчинив Христос, коли оздоровив тещу Петра. Сарамого пише зокрема таке: «Ісус підійшов до її узголів'я й поклав їй долоню на лоба, кожен з нас міг би так зробити просто зі співчуття, навіть не думаючи про те, що можнавилікувати хворого в такий нехитрий спосіб, але нікому з нас не доводилося відчувати, як прямо під нашими пальцями жар послаблюється – так ото буває <...>, а хвора жінка підводиться з ліжка і йде поратися по господарству, ніби нічого з нею не було» [9, с.420-421].

Отже, варто підкреслити те, що Сарамого змінив свій опис цього дива, яке він за диво і не визнає, і таким чином переосмислив канонічний євангельський текст. В Євангелії від Матея сказано: «А як Ісус прийшов до Петра в хату, то побачив його тещу, що лежала в гарячці. Він доторкнувся до її руки, і полишила її гарячка; а вона встала й слугувала йому» [Мт. 8: 14-15].

Цей же епізод із оздоровленням тещі Петра згадують євангелісти Лука та Марко. Сарамого переосмислює цю подію. По-перше, в Матея сказано

про те, що Ісус узяв тещу Петра за руку і таким чином оздоровив її від гарячки. В тексті Сарамаго ми читаємо про те, що Ісус поклав руку на лоб тещі Петра і вона видужала від хвороби. У цьому і полягає різниця між трактуванням зцілення жінки в Новому Заповіті та в романі Сарамаго.

Ця різниця, хоча й не є такою значною, таки існує. Лоб та рука є різними частинами людського тіла, і на цій антиномії побудував відмінність свого тексту від канонічного португальський літератор. Друга відмінність полягає в тому, що євангеліст пише про те, що теща Петра після свого зцілення прислуговувала Христу. Сарамаго на противагу цьому зазначає, що вона просто почала займатись своїми повсякденними справами, які не були пов'язані з особою Ісуса. В Матей теща Петра від удячності Ісусу прислуговувала йому, натомість у романі цей факт відсутній. Саме ці відмінності, які ми розглянули вище, дають нам змогу стверджувати, що португальський письменник десакралізував епізод з оздоровленням тещі Петра.

Письменник оригінальним чином пояснює причини, через які Ісус захистив безіменну жінку від смерті. Сарамаго пише, що «Ісус жив із Марією Магдалиною, не одружуючись з нею, жив із жінкою, що раніше була повією, тому немає нічого дивного в тому, що він вирішив заступитися за жінку, яку зловили на перелюбі й, за законом Мойсея, наготувалися забити камінням. Але Ісус зупинив їх у цьому намірі сказавши: Той, хто сам без гріха, хай перший кине в неї камінь, так ніби хотів сказати: Я й сам приєднався б до вас, щоб учинити правосуддя, якби не грішив» [9, с.421].

Ця інтерпретація теж суперечить новозавітним текстам, оскільки Христос не жив ніколи в перелюбі з Марією Магдалиною, а крім того ще й не подавав такої аргументації, яку наводить письменник, для того, щоб захистити й виправдати розпусницю. Ісус не допустив того, щоб цю жінку побили камінням. Крім того Сарамаго завершує цей епізод словами, які теж розходяться з євангельським каноном: «Ісус сказав перелюбниці: Іди й більше не гріши, але душа його була наповнена сумнівами» [9, с.422].

В Євангелії від Йоана не сказано про те, що Ісус сумнівався, коли відпустив цю жінку і таким чином зберіг її життя. Сумніви, про які пише Сарамаго, демонструють нам, що в його інтерпретації Ісус був смертною, грішною людиною, яка була слабкою і не мала впевненості у своїх силах.

Десакралізує Сарамаго й чудо з помноженням хлібів та риби, про яке пише євангеліст Матей. Письменник змальовує це диво таким чином: «Тоді він узяв шість хлібин, які були в них із собою, розломив кожну на дві половини й роздав їх своїм супутникам, те саме зробив і з шістьма рибинами, залишивши одну рибину й одну хлібину також собі. Потім сказав: Ходіть за мною й робіть те, що я робитиму» [9, с.434].

Сарамаго пише про те, що в Ісуса було шість хлібин і рибин. В Євангелії від Матей сказано: «І звелівши народові посідати на траві, взяв п'ять хлібів і дві риби, підвів очі до неба, поблагословив й розламав ті хліби, і дав учням, а учні людям» [Мт. 14:19].

У цій цитаті зі Святого Письма ми відчитуємо слова про те, що Ісус мав п'ять хлібин, а не шість, як пише Сарамаго. Крім того Син Божий розламав цю їжу і, поблагословивши, створив чудо, оскільки їжі вистачило всім чоловікам, яких було п'ять тисяч, не враховуючи жінок і дітей.

Сарамаго пише ж про те, що «Він (Ісус – А.С.) підходив до людей, відламував по шматочку від своєї хлібини та своєї рибини й давав кожному, але виходило так, що кожен одержував у нього з рук по цілій хлібині й цілій рибині» [9, с.434]. Слова Сарамаго протирічать твердженню Матея про сам механізм цього дива. Христос не розносив цю їжу серед людей, це здійснили його учні. Таким чином, цей епізод також переосмислюється в романі Сарамаго.

Реінтерпретує літератор також епізод зі смоковницею. В романі він описується такими словами: «Побачивши віддалік смоковницю, вкриту зеленим листям, підійшов до неї, сподіваючись, що знайде на ній плоди, але, наблизившись, побачив лише листя, бо то була не та пора року, коли смоковниця плодоносить. Тоді він сказав: То нехай же не буде на тобі плодів. І смоковниця відразу всохла. Сказала Марія Магдалина, що була тоді з ним: Давай тому, хто потребує, але не проси в того, хто не має. Розкаявшись у своєму вчинку, Ісус наказав, щоб смоковниця ожила, але вона так і залишилася мертвою» [9, с.434-435]. Актуальними в контексті цього епізоду зокрема та всього твору Сарамаго загалом є слова, автором яких є Бертран Рассел: «Очевидним є те, що Христос не був таким мудрим, як деякі інші люди, а про найвищу його мудрість узагалі не потрібно говорити» [8, с.107].

Десакралізував Сарамаго й відомий випадок, про який оповідає Євангеліст Йоан. Ми маємо на увазі воскресіння Лазаря, брата Марії й Марфи. Літератор пише про те, що «лишалось тільки Ісусові, дивлячись на тіло, яке покинула душа, простягти руки, ніби прокладаючи дорогу, по якій вона має туди повернутися, і сказати: Підведися, Лазарю, і Лазар підвівся б, адже Бог цього хотів, але саме в ту мить, останню й вирішальну, Марія Магдалина поклала Ісусові на плече руку й сказала: Ніхто на світі не нагрішив так тяжко, щоб померти двічі, й тоді Ісус опустив руки і вийшов, щоб дати волю сльозам» [9, с.518]. Цими словами португальський письменник спростовує пафосне й радісне твердження, автором якого є А.Деніел-Ропс і яке звучить так: «Воскресіння Лазаря є остаточним свідченням божественності Христа» [12, с.303]. У художньому просторі книги Сарамаго Ісус не є Сином Бога і не має здатності повертати мертвих до життя. Марія Магдалина не допустила до того, щоб Лазар воскрес, і таким чином її могутність у цьому випадку перевершила не лише силу Ісуса, але й самого Бога. Диво воскресіння Лазаря не відбулось у романному світі Сарамаго, і це ще раз підтверджує нам антихристиянський зміст цієї книги.

Євангеліст Йоан пише про те, як саме Ісус здійснив чудо і воскресив Лазаря: «Від часу смерті Лазаря минуло чотири дні, і він був похований в гробниці. Ісус наказав відкотити камінь і кликнув на весь голос: «Лазарю, вийди сюди!» І мертвий вийшов із зав'язаними в полотно руками й ногами та обличчям, хусткою обмотаний. І сказав їм Ісус: «Розв'яжіть його і пустіть, нехай ходить» [Ін. 11:43-44].

Знову ж таки контраст між романом та Євангелієм від Йоана є доволі значним. Сарамаго повністю заперечує, що Ісус зумів воскресити Лазаря, який, за переказами, після цього прожив ще тридцять років. Натомість він пише про безсилля Ісуса, й незважаючи на те, що Бог нав'язав йому своє батьківство і через нього творив дива, не зміг воскресити померлого.

Десакралізує Сарамаго й хрещення Ісуса. По-перше, він розповідає про це наприкінці свого роману, після того, як Ісус уже мав учнів та вчинив ба-

гато див, які літератор піддав профанації. В романі Ісус розповідає Марії Магдалині, як він розмовляв з Іваном Хрестителем. Крім них нікого більше не було поблизу, і це суперечить Новому Завіту. Зокрема Ісус каже, що «Він (Іван Хреститель – А.С.) повів мене у воду, охрестив, а потім пішов геть» [9, с.523].

Тобто в словах Ісуса ми вчитуємо твердження, які суперечать Святому Письму. Зокрема, крім Івана Хрестителя, нікого більше не було, і також немає згадки про сходження святого Духа. Натомість в Євангелії від Луки сказано: «Коли весь народ хрестився, і коли Ісус, охрестившись, молився, відкрилось небо, і Святий Дух у тілеснім вигляді, немов голуб, зійшов на нього, та залунав з неба голос: «Ти мій син любий, тебе я вполюбаю» [Лк. 3:21-22].

У романі Сарамано ми дізнаємось про те, що Ісус таки охрестився, але крім Іоана, нікого не було поблизу. Таким чином, письменник заперечує присутність Святого Духа і ставить під сумнів правдивість Біблії. Зовсім поіншому змальовує Сарамано й те, як Ісуса схопили озброєні люди. Його версія також суперечить текстам Нового Завіту. Зокрема, письменник зміщує акценти стосовно тих, хто схопив та арештував Христа: «Храмова сторожа та вояки Ірода прийшли схопити Ісуса, як тільки почало розвиднятися» [9, с.529].

Натомість у Євангелії від Матея сказано таке: «Надійшов Юда, один з дванадцятьох, а з ним і сила народу з мечами та дрючками – від первосвящеників та старших народу» [Мт. 26:4].

За версією Сарамано, саме воїни Ірода захопили Ісуса й арештували. В канонічних Євангеліях сказано, що Юда видав Ісуса єврейським первосвященикам, і саме вони надіслали озброєних людей, які схопили Сина Божого. Португальський письменник змістив акценти в цьому епізоді й підважив євангельські тексти. Відповідно воїни Ірода й привели Ісуса в синедріон, за версією літератора, а не люди, яких послали первосвященики, як про це сказано у Біблії. В цьому теж є різниця, і це є логічним з огляду на те, що роман Сарамано суперечить канонічним текстам.

Автор наводить розмову Пілата з Христом, що теж суперечить текстам Нового Завіту, зокрема він зазначає таке: «Як тебе звать, чоловіче? Ісус, син Йосипа, народжений у Вифлеємі, в Юдеї, але знають мене як Ісуса з Назарета, бо в Назареті, що в Галилеї, я жив» [9, с.535].

На протигагу словам Сарамано, в Євангелії від Іоана сказано: «Повернувся він ще раз у преторію та й каже Ісусові: звідкіля ти? Не дав же йому Ісус одвіту» [Ин. 19: 9].

Ісус не розповів нічого прокуратору з того, про що оповідав йому на сторінках книги Сарамано. Таким чином, письменник змінив і переписав біблійний епізод. Крім того, в письменника саме Ісус вибрав собі вид страти. Нею, звичайно ж, стала смерть на хресті. В Новому Заповіті саме євреї, яких підбурили священики, вимагали від Пілата того, щоб він розп'яв Ісуса. Це теж демонструє нам протилежності між романом та Біблією.

Пілат виконав останнє бажання Ісуса, про яке немає інформації в Новому Завіті, через те, що Ісус воскрес із мертвих.

Ось у чому полягала його сутність: «Ти дозволиш мені попросити в тебе однієї ласки? <...>. Накажи, нехай на хресті в мене над головою напишуть, хто я такий, щоб люди знали, хто перед ними висить» [9, с.536].

Тобто саме Ісус в інтерпретації Сарамано вигадав відомі слова про себе. Однак у Йоана сказано: «Пілат же звелів написати напис і на хресті його примістити. Написано було: Ісус Назарянин Цар Юдейський» [Йн. 19:19]. Різниця в інтерпретації цієї події полягає в тому, що в романі Сарамано сам Ісус забажав від Пілата створення цього напису. Натомість у Новому Заповіті сказане зовсім протилежне. Ісус не вербалізував прохання про текст, який містив інформацію для людей про нього. Крім того з контексту Біблії чітко випливає, що саме Пілат був ініціатором напису, а не Христос, який майже не розмовляв з римським прокуратором.

Завершується роман Сарамано описом смерті Христа: «Ісус помирає, помирає, і життя вже виходить із нього, коли несподівано склепіння неба в нього над головою розколюється і з'являється Бог <...>, і його голос гримить над усією землею, коли він каже: Ти Син мій улюблений, до тебе прихильна душа моя! І тоді зрозумів Ісус, що він став жертвою обману <...> і згадавши про річку крові та страждань, яка почне витікати з нього, а потім затопить усю землю, він закричав у розколоті небеса, з яких йому усміхався Бог: Люди, простіть йому, бо він не відає, що робить!» [9, с.539]. Перефразовуючи слова сина Марії, Сарамано доводить нам, що Бог примусив Ісуса силою своєї волі померти на хресті, щоб заснувати нову релігію. Крім того, письменник переосмислив слова Христа, які в Новому Заповіті звучать у зовсім іншому контексті: «І як прийшли на місце, що зветься череп, там його розп'яли і злочинців, одного по правиці, а другого по лівиці, Ісус сказав: «Отче відпусти їм, не знають бо, що роблять» [Лк. 23:33-34].

Ці слова Ісус ужив як звернення до Бога з проханням пробачити гріхи людям, які ділили його одяг і взагалі засудили його на смерть. Однак у творі Сарамано ці слова виявляються вжитими в абсолютно протилежному контексті. Ісус просить людей пробачити Бога, який через нього заснував нову релігію, котра принесе не царство добра, а величезну кількість горя, страждань та насильства.

Вищенаведена цитата з роману є зразком своєрідної реверсії. Вона доводить, що люди виявляються милосерднішими за Бога. Письменник у своїй нобелівській лекції «Про те, як персонажі вчать автора ремеслу» зазначає: «Друге Євангеліє від Ісуса Христа є еретичним євангелієм» [10, с.239].

Натомість А.Нямцу в книзі «Ідеї та образи Нового Заповіту в світовій літературі» вважає, що «його роман є апокрифічним» [7, с.291].

На нашу думку, роман Сарамано є еретичним текстом, оскільки радикальним чином переосмислює постать Ісуса Христа в канонічних Євангеліях.

А.Злобіна підтверджує вищезгадане судження такими словами: «Християнство в романі фактично відсутнє» [4, с.245].

Л.Зелінська слушно зазначає таке: «Церковна риторика абсолютно замінена постмодерною» [3, с.165]. Безумовно, книга Сарамано за своїм задумом та виконанням демонструє нам класичний та неперевершений зразок постмодерної десакралізаційної літератури.

Однак С.Квіт стверджує протилежне: «На тлі «Сповіді» (Святого Августина – А.С.) такі твори, як «Євангеліє від Ісуса» Жозе Сарамано (Нобелівська премія за 1998 рік), завжди виглядатимуть звичайним непорозумінням» [5, с.39].

Ми не погоджуємось із цим твердженням. Поява книги Сарамано аж ніяк не була випадковою. Роман португальського письменника не є непо-

розумінням і, навпаки, непорозумінням було б, якби він не був написаний. Безумовно, книга підважує християнство у своїй основі, але одночасно парадоксальним чином підтверджує його надлюдське походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гураль М., Нямцу А. Трансформація новозаветного канона в романе Ж. Сарамаго «Евангелие от Иисуса» / М. Гураль, А. Нямцу // Біблія і культура / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2000. – № 2. – С. 110 – 119.
2. Енциклопедія постмодернізму. – К. : Основи, 2003. – 512 с.
3. Зелінська Л. Роман Ж. Сарамаго «Евангеліє від Ісуса»: постмодерна естетика віри чи богоборчого бунту? / Л. Зелінська // Біблія і культура / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2000. – № 1. – С. 163 – 166.
4. Злобина А. Возвращение на землю / А. Злобина // Иностранная литература. – 1999. – № 1. – С. 242 – 249.
5. Квіт С. Основи герменевтики / С. Квіт. – К. : ВЦ «Києво-Могилянська академія», 2003. – 191 с.
6. Надьярных М. Жозе Сарамаго: возможность мелодрамы во времена постмодерна / М. Надьярных // Вопросы литературы. – 2008. – № 1. – С. 73-99.
7. Нямцу А. Идеи и образы Нового Завета в мировой литературе / А. Нямцу. – Черновцы : Рута, 1999. – Ч. I. – 328 с.
8. Рассел Б. Почему я не христианин? / Б. Рассел. – М. : Политиздат, 1987. – 334 с.
9. Сарамаго Ж. Евангеліє від Ісуса Христа / Ж. Сарамаго. – Х. : Фоліо, 2010. – 539 с.
10. Сарамаго Ж. О том, как герои учат автора ремеслу / Ж. Сарамаго // Иностранная литература. – 1999. – № 4. – С. 234 – 240.
11. Сарамаго Ж. Первое русское интервью автора Евангелия / Ж. Сарамаго // Независимая газета. – 2001. – 15 июня. – С. 3 – 4.
12. Daniel-Rops Henri Dzieje Chrystusa / H. Daniel-Rops. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1987. – 468 s.

АНДРЕЙ СТОЦКИЙ

ЖОЗЕ САРАМАГО И ЕГО РОМАН «ВТОРОЕ ЕВАНГЕЛИЕ ОТ ИИСУСА ХРИСТА»

В настоящей статье анализируется специфическая интерпретация Нового Завета в романе Жозе Сарамаго «Второе евангелие от Иисуса Христа». Португальский писатель оригинально и радикально переписывает канонические евангелия и утверждает, что Христос был только смертным человеком и не был Сыном Бога. На страницах своей книги писатель демонстрирует нам трагическую жизнь основателя одной из мировых религий.

Ключевые слова: Иисус Христос, Новый Завет, Евангелие, Бог, христианство.

ANDRIJ STOTSKYJ

JOSÉ SARAMAGO AND HIS NOVEL «SECOND GOSPEL OF JESUS CHRIST»

This article analyzes the specific interpretation of the New Testament in the novel Jose Saramago «Second Gospel of Jesus Christ». Portuguese writer originally and radically rewrites the canonical gospels and argues that Christ was only a mortal man and not the Son of God. On the pages of his book, the writer shows us the tragic life of the founder of one of the world's religions.

Key words: Christ, New Testament, the Gospel, God, Christianity.

Одержано 13.07.2010 р., рекомендовано до друку 30.08.2010 р.